

ԼՂԻՄ ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ԿԵՐԶԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ ՀԱՅ ԱԶԳԱՔՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԶԻՆՎԱԾ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՄԱՍԻՆ* 1

Հովիկ Ավանեսով

Բանալի բառեր` ռազմագործողություն, Արցախ, ազգային-ազատագրական պայքար, ռազմական շինարարություն, Ստեփանակերտի Մանկավարժական ինստիտուտ, կամավորական ջոկատ, Քարվաճառ (Քելբաջար), Օմարի լեռնանցք, ինքնապաշտպանություն, անվտանգություն, ԼՂԻՄ:

Ադրբեջանի մի շարք քաղաքներում կազմակերպված հայ բնակչության ջարդերից ու տեղահանություններից, ԼՂ բնակավայրերի վրա ավազակային հարձակումներից հետո ինքնապաշտպանության նպատակով սկսեցին կազմավորվել զինված ջոկատներ ու մարտական շարժումակ խմբեր: Այդ գործընթացը տարերայնորեն սկիզբ առավ նախ սահմանամերձ կամ ադրբեջանական գյուղերի հետ սահամանակից բնակավայրերում[1]: Որսորդական հրացաններով ու ինքնաշեն զենքերով զինված խանդավառ ու նախաձեռնող մարդիկ, համախմբվելով, կամավոր ստանձնում էին գյուղի պաշտպանությունը, այդ իսկ նպատակով տանելով գիշերային հերթապահություն, հսկում հանրային ունեցվածքը, ապահովում բերքահավաքի, գյուղատնտեսական մյուս աշխատանքների, ճանապարհների ու ջրամբարների անվտանգությունը, մանավանդ եթե դրանք դուրս էին մնում ԽՍՀՄ ՆԳՆ պահակախմբերի ուշադրությունից: Ինքնապաշտպանական ջոկատների ծնավորման նախնական փուլում որպես կանոն միավորվում էին ազգակցական, ընկերական, դրացիական ու վստահություն ներշնչող այլ կապերով մերձեցած մարդիկ: Դա թելադրված էր ընդհատակում գործելու, գաղտնիության պահպանման և ՆԳՆ ներքին գործերի հետապնդումներից խույս տալու անհրաժեշտությունից[2]:

Ըստ նշանակության ու լուծելիք խնդիրների` Մ. Հարությունյանն առանձնացնում է ինքնապաշտպանական ջոկատների մի քանի տեսակ.

• ա. Սահմանամերձ ու վտանգված բնակավայրերի բնակիչներից կազմված տեղային խմբեր, որոնք խնդիր ունեն կաշտպանելու իրենց տունն ու ընտանիքը, ժողովրդատնտեսական կարևոր օբյեկտները, հանրային ունեցվածքը, ապահովելու գյուղատնտեսական աշխատանքների ու անասնափոսերի պահպանության անվտանգությունը: Այս կարգի խմբերը, մեծամասամբ, մարտական չէին, նրանց անդամները միայն դեպքից դեպք էին իրենց դերի մեջ մտնում` ավելի շատ զբաղվելով առօրյա հոգսերով ու խաղաղ-ստեղծագործ աշխատանքով:

• բ. Հիմնականում քաղաքաբնակներից ստեղծվում էին այնպիսի զինված խմբեր ու ջոկատներ, որոնք կամ օգնության էին հասնում վտանգված բնակավայրերի պաշտպաններին, կամ էլ կատարում էին զանազան մարտական առաջադրանքներ:

* Հոդվածն ընդունվել է 18.01.16:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել գիտական ղեկավար` պ.գ.թ., դոցենտ

Մ.Հարությունյանը:

1 Հետազոտությունն իրականացվել է ԼՂՀ ԿԳՆ-ի կողմից տրամադրվող ֆինանսական աջակցության շնորհիվ՝ NSGS 14.10-002 գիտական թեմայի շրջանակներում:

• **գ. Կային նաև հատուկ պատրաստություն անցած կամ զինվորական համապատասխան փորձ ունեցող և տարբեր վայրերից ժամանած հայ կանաչորականների մարտունակ ջոկատներ, որոնք, ըստ անհրաժեշտության, գործում էին առավել վտանգված շրջաններում, հատկապես՝ Հյուսիսային Արցախում, Հաղրութի ծայրամասային, Շուշիի շրջանի հայկական գյուղերում և այլուր: Ի դեպ, ինչքան մեծ էր վտանգը և հաճախակի՝ հակառակորդի հարձակումները, այնքան կազմակերպված ու մարտունակ էր տվյալ վայրի ինքնապաշտպանական ջոկատը[3]:**

Ինչպես իրավագիտորեն եզրակացրել է Մ. Հարությունյանը, նախկին ԽՍՀՄ ղեկավար մարմինների թողստվածներ, Ադրբեջանական ԽՍՀ կողմից իրականացվող բռնությունների, կողոպուտի ու տեղահանությունների քաղաքականությունը խորհրդային ներքին գործերի ու ադրբեջանական ՄՀՆՁ-ի կամայականությունները ԼՂ-ում, տնտեսական շրջափակումը և նախապատրաստվող ագրեսիայի ահազնացող վտանգը արցախահայությանը կանգնեցրին զինված ինքնապաշտպանության դիմելու, ապա և՛ ինքնապաշտպանության ուժեր ստեղծելու անհրաժեշտության առաջ: Սակայն զինված կազմավորումներ ունենալու համար անհրաժեշտ էին զենք, զինամթերք, համապատասխան նյութատեխնիկական հիմք, հարկ էր լուծել մի շարք կազմակերպչական-նախապատրաստական խնդիրներ, ինչը խորհրդային գործերի ու ադրբեջանական ՄՀՆՁ-ի համապարփակ օղակման և դաժան վերահսկողության պայմաններում տեսականորեն անհնար էր: Այնուամենայնիվ, հայ ժողովրդի լավագույն զավակների ջանքերի շնորհիվ հնարավոր եղավ խոր ընդհատակում ձեռնարկել զենքի ու զինամթերքի հայթայթումը, կամավորական ջոկատների ստեղծումը և ինքնապաշտպանության գործի կազմակերպումն ու ղեկավարումը: Ասկերանի վրա 1988թ. փետրվարի 22-ին Ակնայից (Ադրբեջանական հորջորջմամբ՝ Ադդամ) իրականացված հարձակումից, ինչպես նաև Իվանյանի (Խոջալու) և Կրկժանի 1988թ. սեպտեմբերի 18-ի, ընդհարումներից ու Շուշիի հայության տեղահանությունից հետո, երբ վտանգն անմիջականորեն սպառնում էր մարզկենտրոնին, այստեղ ևս սկսեցին կազմավորել զինված ջոկատներ: Ինքնապաշտպանության գործի, ժողովրդի մարտունակ մասի զինման և արագ հակազդման ջոկատների ստեղծումը հիմնականում իրականացնում էին ընդհատակյա կազմակերպությունները:

Ադրբեջանական ավազակախմբերն արդեն արժանի հակահարված էին ստանում: Ադրբեջանի պետական մեքենան, որ ձգտում էր հայաթափելու նաև ԼՂ ինքնավար մարզը, սարսափեց կազմակերպվող ժողովրդից և Կրեմլի միջոցով ավելի սաստկացրեց խաղաղ բնակչության ահաբեկումները, հալածանքներն ու հետապնդումները: Ապահովվեց նաև կենտրոնական իշխանությունների անվերապահ աջակցությունը, ինչն իր արտահայտությունը գտավ ԽՍՀՄ ղեկավար Մ. Գորբաչովի 1990թ. հուլիսի 25-ի հրամանագրում, որով ԽՍՀՄ ՆԳՆ իրավունք էր վերապահվում օրենսդրությամբ չնախատեսված սպառազեն կազմավորումները ցրելու, առկա զենքն ու զինամթերքն առգրավելու համար օգտագործել ներքին գործեր, իսկ առանձին գործողություններում թույլատրվում էր նաև ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության ստորաբաժանումների մասնակցությունը: Ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, այդ հրամանագիրը կիրառվեց իր օջախն ու տունը պաշտպանող հայ բնակչության նկատմամբ: Բնականաբար, Ադրբեջանական ԽՍՀ իրավասության տակ գտնվող տարածքներում «օրենսդրությամբ նախատեսված» հայկական զինված կազմավորումներ ստեղծելն այլևս անհնար էր, իսկ ժողովրդի ինքնապաշտպանության փորձերն օրենքից դուրս էին դիտարկվում:

Այդուհանդերձ, գաղտնի գործող փոքրաթիվ կամավորականները, ոգևորված ֆինդայական շարժման գաղափարներով, բազմաթիվ մանր ու մեծ ընդհարումներում սխրագործությունների ու անձնվիրության հրաշալի օրինակներ էին տալիս[4]: 1991թ. մայիս և հունիս ամիսներին ադրբեջանական հատուկ նշանակության (ՕՍՕՆ) զինված ջոկատները, խորհրդային զորքերի օժանդակությամբ իրականացրին «Օղակ» ռազմագործողությունը: Մարտական ուղղաթիռների, հրասայլերի և զրահամեքենաների ուղեկցությամբ «անձնագրային ռեժիմի ստուգման» ու «հայ գրոհայիններին զինաթափելու» պատրվակով ներխուժեցին Չետաշենի ենթաշրջան և Շահումյանի շրջանի գյուղերը: Հատկապես թեժ մարտեր բորբոքվեցին Խանլարի շրջանի Չետաշեն և Մարտունաշեն գյուղերի տարածքում: Սակայն ուժերն անհավասար էին: Վերոնշյալ բնակավայրերը, ինչպես նաև 24 այլ հայկական գյուղերը բռնի հայաթափելուց հետո, Արցախում ու Հայաստանի սահմանամերձ մյուս բնակավայրերում՝ իրավիճակը կտրուկ բարդացավ[5]: Ստեղծված իրավիճակը ցույց տվեց, որ ինքնապաշտպանության գործն ինքնահոսի մատնելը կարող է ճակատագրական լինել: Խանդավառությունը, նախաձեռնողականությունը, նվիրումը բավարար չէին ժողովրդի պաշտպանության գործը հիմնավորապես կազմակերպելու համար: Պետական, համազգային վերաբերմունք ու ջանքեր էին անհրաժեշտ[6]: Այս առումով կարևոր քայլ էր 1991թ. մայիսի 4-ին Պաշտպանության կոմիտեի ստեղծումը, որն իբրև համակարգող, կազմակերպող ու ղեկավարող համազգային մարմին, անմիջապես ձեռնամուխ եղավ ինքնապաշտպանության ոլորտում ծառայած բազմաթիվ ու տարաբնույթ, հաճախ բարդ խնդիրների լուծմանը: Կոմիտեի առաջնահերթ խնդիրներից էին նաև Շահումյանի շրջանի պաշտպանության կազմակերպման, այնտեղ Շահեն Մեղրյանի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող կամավորական ջոկատների ղեկավարման աշխատանքներին օժանդակելը, ինչպես նաև վտանգված սահմանային շրջանների անվտանգության ապահովումը[7]:

1991-ի սկզբից Ադրբեջանը սեփական բանակ էր կազմավորում, անարգել բռնագավթում էր իր տարածքում տեղակայած խորհրդային զորամասերի գեներն ու զինամթերքը: Տարվա ընթացքում միութենական լրատվամիջոցները բազմաթիվ հաղորդումներով անդրադարձան Գանձակի ու Քյուրդամիրի, Բաքվի և Ալաշերոնի ռուսական զորանոցների ու նրանց պահեստների կողոպուտներին: Ամեն ինչից հստակ երևում էր, որ հարևան հանրապետությունում եռանդագին նախապատրաստվում են պատերազմի, որը համարվում է «ինքնապաշտպանական», իսկ իրականում կրելու էր նվաճողական ու բռնագավթողական բնույթ, քանի որ այն լինելու էր մարզի դեմ, որը առանց որևէ կրակոցի, նույնիսկ մի անպարկեշտ խոսքի, աշխարհին հայտարարել էր ինքնորոշման իր կամքը և ուզում էր ապրել իր ցանկացած ձևով՝ մարդկային, սեփական ազգային ձևակերպով: Անշուշտ, ադրբեջանական բանակի ստեղծումը և նախապես նրա ահռելի զինավառության ապահովումը մեկ անթաքույց նպատակ ունեին՝ հակահայկականության գորաշարժը[8]:

Դեռևս ԼՂԻՄ գոյության վերջին տարիներին Արցախում կազմավորվել էին ուսանողական ջոկատներ:

1988թ. գարնանը ձեռնարկվեցին ուսանողությանը կազմակերպելու և ջանքերը համախմբելու քայլեր: Դրա համար անհարժեշտ էին միավորող գաղափար և ծրագրված ու նպատակաուղղված գործելակերպ, որը կանոնակարգված պիտի լիներ կանոնադրությամբ: Այդ խնդիրը լուծելու համար հիմնադրվեց Հայոց ընկերավարական արցախական կուսակցությունը (ՀԸԱԿ), որն առաջադրել էր ռազմաքաղաքական խնդիրներ: Ակտիվիստ ուսանողները 1988-ի մարտ ամսում երդվեցին ՀԸԱԿ-ի ծրագրի, կանոնադրության, զենքի և եռագույն դրոշի վրա: Դա, փաստորեն, դարձավ նրանց զինվորական ու

կուսակցական երդումը: Կուսակցության շարքերն ընդլայնելու նպատակով գաղափարական աշխատանք ծավալվեց ուսանողության շրջանում: Ուսանող-ակտիվիստները գործում էին շատ զգույշ՝ ՊԿԿ-ի լրտեսներից գաղտնի մնալու և պատահական մարդկանցից զերծ մնալու նպատակով: Իսկ ընտրությունը կատարվում էր խիստ չափանիշներով: Մի քանի ամիս անց արդեն ԿՄԻ Ստեփանակերտի բաժանմունքում զգալի էր ընդհատակյա կազմակերպության աշխատանքը: ՀԸԱԿ-ի հետքերը թաքցնելու նպատակով որոշվում է ստեղծել երիտասարդական կազմակերպություն, որը կոչված էր նոր անդամներով համալրելու կուսակցությունը և փոխարինելու արդեն իսկ հեղինակազրկված կոմերիտմիությանը: Այդպես ստեղծվում է Արցախյան ուսանողաերիտասարդական միությունը (ԱՌԵՄ): Ակտիվիստներից Ալիկ Սարգսյանի վկայությամբ մինչև 1989թ. աշունը ձևավորվել էր նաև ուսանողական ջոկատը, որը դեռ գործողություններ չէր սկսել:

Ուսանողական ջոկատի գործունեության սկիզբ կարելի է համարել 1989թ. աշունը, երբ, կապ հաստատելով Բերդաձորի ինքնապաշտպանության խորհրդի (ԲԻԽ) հետ, 10-15 մարդուց կազմված առանձին խմբերով, շինջոկատի անվան տակ, ուսանողները 10-20 օրով մեկնում էին Բերդաձոր ու զինված հերթապահություն իրականացնում են թաշրջանի 4 գյուղերում: Այն ժամանակ մշտական հրամանատար չկար, այլ ընտրվում էր առաջադրանքը կատարելուց առաջ, հենց առաջադրանքը կատարելու վայրում: Ընդհանուր հրամանատարը Արկադի Կարապետյանն էր, որի հետ համաձայնեցվում էր ամեն մի գործողություն, իսկ որոշում կայացնելիս հաշվի էր առնվում բոլոր մասնակիցների կարծիքը: Գաղափարական գործողություններից բացի ուսանողները զբաղվում էին նաև պարտիզանական գործողություններով, ավելի հաճախ գենքի ու զինամթերքի հայթայթումով և տեղափոխումով, ինչպես նաև կատարում էին դիվերսիոն գործողություններ սահմանամերձ բնակավայրերում, ուր նաև շփումների մեջ էին մտնում տեղի բնակիչների հետ՝ համախոհներ ու վստահելի մարդիկ գտնելու նպատակով[9]:

1990թ. օգոստոսի 11-ին ՀԸԱԿ-ի աջ թևի հիմքի վրա Հ. Խաչատրյանի նախաձեռնությամբ հիմնադրվել է Հայ ազգայնականության ճակատ (ՀԱՃ) ռազմաքաղաքական կազմակերպությունը, որի գաղափարախոսության հիմքը Գարեգին Նժդեհի «Ցեղակրոն» ուսմունքի հիմնադրույթներն են: Կազմակերպության մեջ ընդգրկվել են մեծ թվով ուսանողներ, որոնք գաղափարական աշխատանքներից բացի (1990-91թթ. հրատարակել են «Ավետյաց երկիր» թերթը)[10]: 1990-93-ին ջոկատը մասնակցել է Մարտունիի (Ղարաղաղու), Ասկերանի (Փառուխ, Ղահրավ, Սառնաղբյուր), Շուշիի Բերդաձորի ենթաշրջանի, Մարտակերտի (Տոնաշեն, Թալիշ, «Պուշկեմյալ») և հեռուստաաշտարակի բարձունքներ, Դրմբոն, Առաջաձոր) շրջանների ինքնապաշտպանական և ազատագրական մարտերին: 1993-ի մարտի 13-ին ջոկատը լուծարվել է, ազատամարտիկներն ընդգրկվել են ԼՂՀ ԻՊՈՒ տարբեր ստորաբաժանումներում: Տարբեր ռազմական գործողությունների ժամանակ հրամանատարներ են եղել Մ. Բաղդյանը, Շ. Խաչատրյանը և Ա. Աբրահամյանը[11]:

Այսպիսով՝ Արցախի մայր բուհն իր մասնակցությունն է ունեցել մեր հանրապետության պաշտպանության ու կայացման գործում: Ուսանողներն ու դասախոսներն աչքի են ընկել բոլոր ուղղություններում մղված մարտական գործողություններում, զինվորական կառույցներ ու ստորաբաժանումներ ստեղծելու և դեկավարիոն գործում: Ուսանողներ Է. Բարսեղյանի[12], Լ. Կարապետյանի, Ի. Հասրայանի [13] և այլոց անձնվեր օրինակն ու խիզախումները ոգեշնչման աղբյուր էին բազմաթիվ ազատամարտիկների համար, ովքեր տոգորված էին անարգ թշնամուն ջախջախելու, հայրենի սահմաններից հետ շարտելու վճռականությամբ: Ուսանողներն առանձնահատուկ հակում ջուջաբերեցին դեպի ռազմական գործը, ինչի շնորհիվ նրանց հաջողվեց կարճ ժամա-

նակամիջոցում ձեռք բերել ռազմական փայլուն գիտելիքներ, դրանք ռազմադաշտում հմտորեն կիրառելու և մարտական տեխնիկային տիրապետելու ունակություններ, ինչպես նաև տարբեր ստորաբաժանումներ դեկավարելու փորձ ու արհեստավարժություն: Պատահական չէ, որ նրանցից շատերը, այդ թվում և՛ հետմահու, արժանացել են կառավարական պարգևների ու մարտական շքանշանների, իսկ մյուսները պետական կառավարման համակարգում զբաղեցնում են պատասխանատու պաշտոններ[14]:

Անհրաժեշտ ենք համարում անդրադարձնալ առանձին ջոկատների, դրանց օրինակով Արցախում ինքնապաշտպանության գործի կազմակերպման մասին ավելի ամբողջական պատկերացում տալու նպատակով:

Ասկերանի ինքնապաշտպանական ջոկատները

Ինքնապաշտպանական ջոկատ ստեղծելու անհրաժեշտությունն Ասկերանում զգացվեց 1988թ. փետրվարի 22-ին Ակնայից (Աղդամ) իրականացված հարձակումից անմիջապես հետո: Շրջանում Շարժման ակտիվիստ Սլավիկ Առուշանյանից նման հանձնարարություն ստացան այն կամավորականները, ովքեր փակել էին բազմահազարանոց ամբոխի առաջխաղացման ճանապարհը:

Ասկերանում առաջին ջոկատների ստեղծման աշխատանքներով զբաղվել է Նախաձեռնող խումբը՝ հավաքագրելով ծանոթ-բարեկամներին, հարևաններին:

1988թ. մայիսին Ասկերանի նախաձեռնող խմբում, կապված սահմանամերձ բնակավայրերում լարվածության մեծացման և կազմակերպչական աշխատանքների ծավալների աճի հետ, առանձնացվեց պաշտպանության գծով տեղակալ Մարտտ Հակոբջանյանը, որը կարողացավ կարճ ժամկետում զգալի գործ կատարել ջոկատների ստեղծման, նրանց նյութատեխնիկական բազայի ամրապնդման և գործողությունների համակարգման ուղղությամբ: Իսկ նախաձեռնող խմբի մյուս անդամ Սլավիկ Միրզոյանն ըստնրվեց Սառնաղբյուրի կոլտնտեսության նախագահ և անմիջապես ձեռնամուխ եղավ այստեղ ևս ջոկատ հավաքագրելու գործին:

Որպես կանոն՝ Ասկերանում ջոկատ էին ընդունվում որսորդներ, այսինքն՝ նրանք, ովքեր հրացան ունեին: Աշոտ Հարությունյանին, Վանյա Սարգսյանին, Ալբերտ Դանելյանին, Վովա Աղաջանյանին և այլոց համախմբեց Մարդի Աղաջանյանը, և, հարկ եղած դեպքում, հերթապահություն էին տանում վտանգված սահմանամերձ բնակավայրերում:

Սուំզայիթյան ցեղասպանությունից հետո գիշերային հերթապահություն է սահմանվել նաև Ասկերանում: Բնակիչներից հավաքագրվել է 4 հարյուրյակ: Այս խմբերի գործունեությունը և հերթապահության կրումը մի յուրօրինակ դպրոց է հանդիսացել փորձ ձեռքբերելու և ապագա մարտիկներ ընտրելու համար: 1989թ. Ասկերանում գործում էր 3 ինքնապաշտպանական ջոկատ՝ Յուրի Աղաջանյանի (Ուկա), Վիտալի Բալասանյանի և Մանվել Դանիելյանի հրամանատարությամբ: Բացի այդ՝ պահեստազորում կար նաև աշխարհագրային ջոկատ: Ինքնապաշտպանական կազմավորումներին ակտիվ մասնակցություն են ունեցել Արամ, Սամվել և Շահրաման Աղաջանյանները, Պավել Ապրեսյանը, Կարեն Ավանեսյանը, Արտուր Արզումանյանը, Վոլոդյա Սարգսյանը, Արամ Տերզիկյանը և ուրշներ[15]:

Ասկերանի ջոկատները առանձին և ՊՇ ստորաբաժանումների կազմում մասնակցել են Ասկերանի, Մարտունիի, Մարտակերտի, Շուշիի, Որոտանի (Կուբաթլու) և այլ շրջանների ինքնապաշտպանական և ազատագրական մարտերին[16]:

Ավետարանոցի (Չանախչի) կամավորական ջոկատը (ԼԴՀ Ասկերանի շրջան)

1990-ին Ավետարանոցում կազմավորվել է կամավորական ջոկատ (հրամանատար՝ Հ. Ստեփանյան), որի հիմքի վրա 1991-ի վերջին ստեղծվել է վաշտ: 1992-ից ջո-

կատր առանձին, ապա որպես վաշտ՝ Ասկերանի պաշտպանական շրջանի առանձին մոտոհրաձգային գումարտակի (հրամանատար՝ Ա. Ղարամյան) կազմում մասնակցել էն Բերքածորի (Հասանաբար), Լեսնոյի, Քարինտակի, Մալիբեկլուի, Շուշիի ինքնապաշտպանական և ազատագրական մարտերին: Արցախի Հանրապետության «Մարտական խաչ» 2-րդ աստիճանի շքանշանով պարգևատրվել են Հ. Ստեփանյանը, Ա. Համբարձումյանը, հետմահու՝ Ա. Հայրապետյանը, Մ. Հովսեփյանը, Կ. Գաղյանը[17]:

Բերքածորի ընդհատակյա կամավորական ջոկատ (ԼՂՀ Ասկերանի շրջան)

Բերքածորում 1989-ին կազմավորվել է ընդհատակյա կամավորական ջոկատ (հրամանատար՝ Յու. Ջահանգիրյան), որը 1989-ի նոյեմբերին գյուղն ազատել է ադրբեջանցիներից և վերաբնակեցրել փախստականներով: 1992 թ. ջոկատը կազմակերպել է Բերքածորի ինքնապաշտպանությունը, իսկ նրա առանձին ազատամարտիկներ ՊԲ ստորաբաժանումների կազմում մասնակցել են տարբեր շրջանների ազատագրական մարտերին[18]:

Ղաշուշենի ինքնապաշտպանական խումբ (ԼՂՀ Ասկերանի շրջան)

1988-ին Ղաշուշենում կազմավորվել է ինքնապաշտպանական խումբ, միավորվել այստեղ տեղակայված ՀՀ Բյուրեղավանի ջոկատի հետ (հրամանատար՝ Մ. Վարդանյան): Ջոկատը առանձին, ապա Ասկերանի պաշտպանական շրջանի ստորաբաժանումների կազմում մասնակցել է Ասկերանի, Շահումյանի և այլ շրջանների ինքնապաշտպանական և ազատագրական մարտերին[19]:

Խնաբաղի(խնապատ) կամավորական ջոկատները (ԼՂՀ Ասկերանի շրջան)

1988-ին խնապատում կազմավորվել են կամավորական ջոկատներ, որոնց հիմքի վրա 1990-ին ստեղծվել է վաշտ: 1992-ի հունիսի 12-ին, սեպտեմբերի 19-ին և հոկտեմբերի 2-ին հակառակորդը հարձակվել է խնապատի վրա: Թշնամու երեք հարձակումներն էլ խանաբաղցիները հետ են մղել: 1992-94-ին խնապատի ազատամարտիկները Ասկերանի պաշտպանական շրջանի ստորաբաժանումների կազմում մասնակցել են Ասկերանի Ակնայի (Աղդամ) և ԼՂՀ այլ շրջանների ազատագրական մարտերին: Ռազմական տարբեր գործողությունների ժամանակ խնաբաղից հրամանատարներ են եղել Ա. Հայրապետյանը, Ս. Ծատրյանը (հետմահու արժանացել են ԼՂՀ «Մարտական խաչ» 1-ին աստիճանի շքանշանի), Գ. Մանգասարյանը, Ա. Պետրոսյանը (հետմահու արժանացել են ԼՂՀ «Մարտական խաչ» 2-րդ աստիճանի շքանշանի), Ա. Պետրոսյանը, Ս. Շահրամանյանը, Ս. Արզումանյանը, Ա. Գաբրիելյանը[20]:

Խնձրիստանի «Կորբա» կամավորական ջոկատը (ԼՂՀ Ասկերանի շրջան)

Խնձրիստանի կամավորական ջոկատի մասին տեղեկություններ կան նաև Գուրգեն Աղասարյանի «Խնձրիստան գյուղի պատմությունը» աշխատության մեջ: Սակայն ուսումնասիրության մեջ չի հիշատակված ջոկատի կազմավորման տարեթիվն ու անվանումը[21]:

1990-ին Խնձրիստանում կազմավորվել է «Կորբա» կամավորական ջոկատը (հրամանատարներ՝ Վ. Աղասարյան, Ն. Ղուլյան): Ջոկատն առանձին, իսկ 1992-ի սեպտեմբերից՝ Ասկերանի պաշտպանական շրջանի 4-րդ հրաձգային գումարտակի կազմում մասնակցել է Ասկերանի (Նախիջևանիկ, Խնձրիստանի, Խանապատ, Սրդարաշեն, Քարագուլս), Ակնայի (Աղդամ), Մարտակերտի, Քարվաճառի (Քելբաջար) շրջանների ինքնապաշտպանական, ազատագրական մարտերին, հակառակորդի կրակակետերի ճնշման ռազմական գործողություններին: Խնձրիստանից հրամանատարներ են եղել Մ. Ավանեսյանը (հետմահու արժանացել է ԼՂՀ «Մարտական խաչ» 1-ին աստիճանի շքանշանի), Ռ. Ավանեսյանը, Ա. Բեգլարյանը, Ն. Ղուլյանը, Գ. Միրզոյանը, Մ. Պողոսյանը (բոլորը հետմահու արժանացել են ԼՂՀ «Մարտական խաչ» 2-րդ աստիճա-

նի շքանշանի), Վ. Աղասարյանը (ԼՂՀ «Մարտական խաչ» 1-ին աստիճանի շքանշանակալիք), Ա. Դանիելյանը, Գ. Մնացականյանը, Ս. Միրզոյանը (թոլորը արժանացել են ԼՂՀ «Մարտական խաչ» 2-րդ աստիճանի շքանշանի), Ա. Ղուլյանը (հետմահու՝ «Արցախի հերոս», «Ոսկե արծիվ» և ԼՂՀ «Մարտական խաչ» 1-ին աստիճանի շքանշանների ասպետ)[22]:

Լուսաձորի կամավորական ջոկատը (ԼՂՀ Ասկերանի շրջան)

1989-ին Լուսաձորում կազմավորվել է կամավորական ջոկատ (հրամանատարներ՝ Ա. Խաչատրյան, Լ. Ավանեսյան): 1992-ին ջոկատն առանձին կամ Ասկերանի պաշտպանական շրջանի ստորաբաժանումների կազմում մասնակցել է գյուղի, Ասկերանի (Խնձրիստան, Բաղարա), Բերձորի (Լաչին) շրջանների, Ասկերան-Նախիջևանիկ ճակատային զծի ինքնապաշտպանական և ազատագրական մարտերին: Ռազմական տարբեր գործողությունների ժամանակ Լուսաձորից հրամանատարներ են եղել Ժ. Զաքարյանը, Լ. Ավանեսյանը[23]:

Դահրավի կամավորական ջոկատը (ԼՂՀ Ասկերանի շրջան)

Դահրավի կամավորական ջոկատը կազմավորվել է 1990թ.: Բայց մինչ այդ հաստատանաբնակ Ար. Միհրաբյանը մի խմբի հետ գտնվում էր Դահրավ գյուղում և զբաղվում էր գյուղի ինքնապաշտպանության գործով: 1990թ. ջոկատը էդիկ Խաչատրյանի գլխավորությամբ սկզբնական շրջանում բաղկացած էր 4-5 հոգուց, հետագայում համալրվելով, մինչև 1992թ. կեսերը հասցրեց 100-ի սահմանագիծը:

Բերդաշենի կամավորական ջոկատը (ԼՂՀ Մարտունու շրջան)

1988-ին Բերդաշենում կազմավորվել է կամավորական ջոկատ (հրամանատար՝ Ն. Սողոմոնյան), 1991-ին՝ կամավորական վաշտ (հրամանատար՝ Լ. Գևորգյան), 1992-ին՝ Բերդաշենի ձորակի միավորված ջոկատը (հրամանատար՝ Ն. Սողոմոնյան): Բերդաշենի և այլ ջոկատների հիմքի վրա 1992-ի սեպտեմբերին ստեղծվել է Մարտունուի պաշտպանական շրջանի առանձին մոտոհրաձգային գումարտակը: Մասնակցել են Ավդալ-Գյուլախի ուղղության, Մարտակերտի, Քարվաճառի (Քելբաջար), Հորադիզի և ԼՂՀ այլ շրջանների ինքնապաշտպանական և ազատագրական մարտերին: Ռազմական տարբեր գործողությունների ժամանակ Բերդաշենից հրամանատարներ են եղել Ն. Սողոմոնյանը, Է. Գևորգյանը, Լ. Գևորգյանը, Ա. Զարգարյանը, Կ. Զարգարյանը, Յու. Հովսեփյանը, Գ. Իսրայելյանը, Բ. Աբելյանը, Ա. Հարությունյանը, Կ. Պողոսյանը: ԼՂՀ «Մարտական խաչ» 2-րդ աստիճանի շքանշանով պարգևատրվել են Է. Գևորգյանը, Կ. Զարգարյանը, Յու. Հովսեփյանը, Կ. Աղաջանյանը, Կ. Առուստամյանը, Ա. Ավետիսյանը, Է. Աբրահամյանը[24]:

Գիշիի կամավորական ջոկատ (ԼՂՀ Մարտունուի շրջան)

1989-ին Գիշիում կազմավորվել է կամավորական ջոկատ (հրամանատար՝ Մ. Գասպարյան): Ջոկատն առաջին ինքնապաշտպանական մարտերը մղել է Գիշիի և Մուշկապատ գյուղի սահմանամերձ տարածքում, 1991-94-ին առանձին, ապա Մարտունու պաշտպանական շրջանի ստորաբաժանումների կազմում մասնակցել է ԼՂՀ - Մարտունուի (Ճարտար, Ավդուռ, Նորշեն, Աշան) և այլ շրջանների ինքնապաշտպանական և ազատագրական մարտերին:

Գիշիից հրամանատարներ են եղել Մ. Գասպարյանը, Կ. Իշխանյանը, Ս. Շամամյանը: ԼՂՀ «Մարտական խաչ» 2-րդ աստիճանի շքանշանով պարգևատրվել են Սերժիկ Շամամյանը (ետմահու), Լ. Բաբայանը, Կ. Իշխանյանը, Կ. Իշխանյանը[25]:

Թաղավարդի կամավորական ջոկատ (ԼՂՀ Մարտունուի շրջան)

Թաղավարդի կամավորական ջոկատն ստեղծվել է 1991 թվականին: Հետագայում ջոկատը ներառվել է գյուղի գումարտակի կազմում: Թաղավարդի ազատամար-

տիկները ջոկատի, գումարտակի և ՊԲ ստորաբաժանումների կազմերում մասնակցել են Մարտակերտի, Մարտունիի, Վարանդայի (Ֆիզուլի), Ակնայի (Ադդամ), Քարվաճառի (Քելբաջար), Որոտանի (Կուբաթլու) շրջանների ինքնապաշտպանական և ազատագրական մարտերին: Ռազմական տարբեր գործողությունների ժամանակ գյուղից հրամանատարներ են եղել Կ. Ալավերդյանը, Բ. Ջիվանյանը, Ա. Բադասյանը, Վ. Խաչատրյանը: ԼՂՀ «Մարտական խաչ» 2-րդ աստիճանի շքանշանով հետմահու պարգևատրվել են Շ. Շահրամանյանը, Բ. Ջիվանյանը և Ս. Թամրազյանը[26]:

Սպիտակաշենի ինքնապաշտպանական խումբ (ԼՂՀ Մարտունի շրջան)

1988-ին Սպիտակաշենում կազմավորվել է ինքնապաշտպանական խումբ, որն առանձին, իսկ 1992-ի սեպտեմբերից Մարտունիի պաշտպանական շրջանի ստորաբաժանումների կազմում մասնակցել է Սպիտակաշենի, Մարտունիի և ԼՂՀ-ի այլ շրջանների ինքնապաշտպանական և ազատագրական մարտերին: Ռազմական տարբեր գործողությունների ժամանակ հրամանատարներ են եղել Կ. Բալասանյանը [27], Ռ. Բադդասարյանը («Ռաֆո»), Վ. Բադդասարյանը: Ս-ից ԼՂՀ «Մարտական խաչ» 1-ին աստիճանի շքանշանով պարգևատրվել է Վ. Բադդասարյանը, 2-րդ աստիճանով՝ Ս. Հայիրյանը, Կ. Հարությունյանը, իսկ հետմահու՝ Կ. Բալասանյանը [28]:

Հաթերքի կամավորական ջոկատ (ԼՂՀ Մարտակերտի շրջան)

1990-ին Հաթերքում կազմավորվել է կամավորական ջոկատ(հրամանատար՝ Ա. Հարությունյան): 1991-ի օգոստոսի 16-ին ջոկատը և գյուղի կանայք պատանդ են վերցրել ԽՍՀՄ ՆԳՆ զորքերի 43 զինվորի և պահանջել ազատել Հաթերքի և Չափար գյուղերից պատանդ վերցված տասնյակ հայ երիտասարդների, որոնց ձեռքակալել և ադրբեջանցիներին էր հանձնել ԽՍՀՄ ՆԳՆ զորքերի հրամանատարությունը: Դեպքի կապակցությամբ և Զ. Բալայանի ահազանգով՝ օգոստոսի 18-ին Հաթերք են ժամանել «Կրիկ»-ի մի շարք անդամներ. նրանց միջնորդությամբ նույն օրը կատարվել է պատանդների փոխանակում:

1992-ի հունիսին Քարվաճառի (Քելբաջար) շրջանի Չարեքտար և Նարեշտար գյուղերի հենակետերից «ՄՄ-21» կայանքներով հրթիռահրետակոծվել են Հաթերք և շրջակա գյուղերը, հունիսի 5-ին հակառակորդը գրավել ու հրկիզել տները, խոշտանգել երկու տասնյակից ավելի խաղաղ բնակիչների: ԼՂ ԻՊՈՒ-ի հրետանավորները և կամավորական ջոկատները կարողացել են կասեցնել հակառակորդի հետագա առաջխաղացումն այլ ուղղություններում և հնարավորություն են ստեղծել բնակիչների տարահանման համար: Հուլիսի 20-ին Հաթերքի ջոկատը հարձակվել է գյուղում տեղակայված հակառակորդի վրա, նրան կորուստներ պատճառել, ապա նահանջել ու դիրքավորվել է Վաղուհաս-Չլդրան ուղղությունում: 1993-ի փետրվարի 20-ին ԻՊՈՒ ազատագրել են Հաթերքը[29]:

1988-ին կազմավորված Ծաղկաշենի կամավորական ջոկատը (ԼՂՀ Մարտակերտի շրջան) (հրամանատար՝ Վ. Ավագիմյան)1992-ին ներառվել է Մարտակերտի պաշտպանական շրջանի ստորաբաժանումների կազմում և մասնակցել Մարտակերտի, Ասկերանի, Քարվաճառի (Քելբաջար), (Օմարի լեռնանցք) և այլ շրջանների ինքնապաշտպանական և ազատագրական մարտերին: Ծաղկաշենը 1992-ի հուլիսի 4-ին բռնազաղթել է. ազատագրվել է 1993-ի հունիսի 27-ին: Ծաղկաշենից ԼՂՀ «Մարտական խաչ» 2-րդ աստիճանի շքանշանով պարգևատրվել են Վ. Խաչատրյանը, հետմահու՝ Ա. Սարգսյանը («Գավրոշ») և Ա. Խաչատրյանը («Խաչո»)[30]:

Թբլղուի աշխարհագրային-կամավորական ջոկատը (ԼՂՀ Մարտակերտի շրջան)

Կազմավորվել է 1989-ին: Առանձին կամ Մարտակերտի պաշտպանական շրջանի ստորաբաժանումների կազմում մասնակցել է Մարտակերտի (Կիչան, Ղազանչի,

«Պուշկեն յալ» բարձունք, Մաղավուզ, Մաղադիս, Չայլու և այլ) բնակավայրերի ինքնապաշտպանական և ազատագրական մարտերին: Մարտական տարբեր գործողությունների ժամանակ հրամանատարներ են եղել Վ. Գրիգորյանը, Մ. Իսրայելյանը, Վ. Իսրայելյանը, Ս. Սկրտունյանը, է. Բեգլարյանը, է. Մարտիրոսյանը[31]:

Թալիշի կամավորական ջոկատներ (ԼՂՀ Մարտակերտի շրջան)

1988-93թթ. Մարտակերտի շրջանի Թալիշ գյուղում կազմավորվել են աշխարհագրային (հրամանատար՝ Ա.Խալափյան), 2 պարտիզանական (հրամանատարներ՝ Ս. Իսկանդարյան, Ա. Սարգսյան), «Արծիվ-1» մահապարտների կազմում «Թալիշ» կամավորական (հրամանատար՝ Վ. Օհանյան) ջոկատները: Ջոկատներն առանձին կամ ՊԲ-ի ստորաբաժանումների կազմում մասնակցել են Մարտակերտի, Ասկերանի, Քարվաճառի (Քելբաջար) (Օմարի լեռնանցք) շրջանների ինքնապաշտպանական և ազատագրական մարտերին [32]:

Ջազիկի կամավորական ջոկատները (ԼՂՀ Մարտակերտի շրջան)

Ջազիկի կամավորական ջոկատները կազմավորվել են 1988-ին Ա. Հարությունյանի և Ս. Պետրոսյանի հրամանատարությամբ: Ջոկատներն առանձին կամ Մարտակերտի պաշտպանական շրջանի ստորաբաժանումների կազմում մասնակցել են Մարտակերտի, Ասկերանի, Քարվաճառի (Քելբաջար) (Օմարի լեռնանցք) շրջանների ինքնապաշտպանական և ազատագրական մարտերին: Ջազիկիից ԼՂՀ «Մարտական խաչ» 2-րդ աստիճանի շքանշանով հետմահու պարգևատրվել է Ս. Անտոնյանը[33]:

Գետավանի կամավորական ջոկատները (ԼՂՀ Մարտակերտի շրջան)

1989-ին Գետավանում կազմավորվել է կամավորական 2 ջոկատ (հրամանատարներ՝ Ա. Սարգսյան, Հ. Թամրազյան), որոնք առանձին, իսկ 1992-ից Մարտակերտի պաշտպանական շրջանի կազմում մասնակցել են ԼՂՀ Մարտակերտի (Իմերեթ, Քարահունջ (Քեարավենդ), Աղդաբան, Սրխավենդ, Մարադա) ինքնապաշտպանական և ազատագրական մարտերին: 1992-ի հուլիսին գյուղը գրավվել և ավերվել է, ազատագրվել 1993-ի փետրվարի 15-ին[34]:

Այսպիսով՝ մի շարք ինքնապաշտանական ջոկատների օրինակով փորձեցինք ցույց տալ ԼՂԻՄ գոյության վերջին տարիներին՝ 1988-1991թթ., հայ ազգաբնակչության զինված ինքնապաշտպանության կազմակերպման ընթացքը, ինչն, այնուհետև, վերաճեց կանոնավոր ստորաբաժանումների և ժամանակակից բանակի կազմավորման գործընթացի:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հարությունյան Մ. Ա, Արցախի ինքնապաշտպանության ուժերի կազմավորումը, ԱրՊՀ «Գիտական տեղեկագիր», հմ. 1, 2000, էջ 79:
2. Հարությունյան Մ.Ա., Արցախյան պատերազմի սկիզբը և Շուշիի ազատագրումը, Եր., 2000, էջ 27:
3. Նույն տեղում, էջ 27-28:
4. Նույն տեղում, էջ 28-29:
5. Բալայան Վ., Դրվագներ արցախահայության ազատագրական պայքարի և պետականակերտման պատմության (1813-2007թթ), Ստեփ., 2012, էջ 298: Мелик-Шахназаров А., Нагорный Карабах: факты против лжи, М., 2009, стр. 577-590.
6. Հարությունյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 29-30:
7. Հարությունյան Մ., Հայաստան-Արցախ. պատմության և արդիականության զուգահեռներում, հոդվածների ժողովածու, Ստեփ., 2009, էջ 71: Տես նաև՝ «Հայ զինվոր» ՀՀ ՊՆ պաշտոնաթերթ, թիվ 19, 1999թ.:

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԼՐԱՏՈՒ 2016

8. Ուլուբաբյան Բ., Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Եր., 1994, էջ 335:
9. Բալայան Վ.Ռ., Բալայան Ռ.Ա., Հարությունյան Մ.Ա., Անկախության նվիրյալները, ԱրՊՀ ուսանողները Արցախյան ազգային-ազատագրական պայքարի տարիներին, Եր., 2009, էջ 11:
10. Հարությունյան Մ., Ազգային ազատագրական նորօրյա պայքարում Արցախի մայր բուհի դերի մասին, «Մեսրոպ Մաշտոց Համալսարանի լրատու», գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու, Եր., 2015, էջ 100:
11. Հարությունյան Մ., «Ցեղակրօն», Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ 1988-1994թթ, էջ 635:
12. Հարությունյան Մ., Ասկերան. հերոսության հասցեներ, Ասկերան, 2005, էջ 34:
13. Հասրաթյան Ս., Անմահ պատահին, Ստեփ., 2013, 152էջ:
14. Հարությունյան Մ., Արցախի մայր բուհի ուսանողությունը հայրենիքի պաշտպանության դիրքերում, «Խաղաղ Կովկասը՝ տարածաշրջանի զարգացման գործոն»։ ԼՂՀ և ՀՀ անկախությանը նվիրված միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Եր., 2011, էջ 243:
15. Հարությունյան Մ., Ասկերան. հերոսության հասցեներ, էջ 8-9:
16. Բալասանյան Վ., Ասկերան, Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ 1988-1994 թթ., էջ 74-75:
17. Ղահրամանյան Է., Ավետարանոց, նույն տեղում, էջ 83:
18. Գալստյան Վ., Բերքածոր, նույն տեղում, էջ 119:
19. Սարգսյան Գ., Ասլանյան Ի., Մկրտչյան Յու., Ղաշուշեն, նույն տեղում, էջ 177:
20. Մանգասարյան Գ., Խաչատրյան է., Խնաբաղ, նույն տեղում, էջ 264:
21. Աղասարյան Գ., Խնձրիստան գյուղի պատմությունը, Ստեփանակերտ, 2002, էջ 41:
22. «Խնձրիստան», Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ 1988-1994թթ., էջ 269-270:
23. «Լուսածոր», նույն տեղում, էջ 263:
24. Սարգսյան Գ., «Բերդաշեն», նույն տեղում, էջ 118:
25. Գասպարյան Ս., «Գիշի», նույն տեղում, էջ 161:
26. Հարությունյան Օ, «Թաղավարդ», նույն տեղում, էջ 208:
27. Աղաջանյան Ա., Կամո Սերգեյի Բալասանյան (1965-1994թթ.), hydarcaxuhi.blogspot.am/2013_02_01_archive.html 21.12.2015.
28. «Սպիտակաշեն» Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ 1988-1994թթ, Եր., 2004, էջ 600:
29. Մանուկյան Հ., «Հաթերք», Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ 1988-1994թթ., հանրագիտարան մեկ հատորով, էջ 311:
30. «Ծաղկաշեն», Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ 1988-1994թթ. հանրագիտարան մեկ հատորով, էջ 273-274:
31. Մանուկյան Հ., «Թբղլու», նույն տեղում, էջ 209:
32. «Թալիշ», նույն տեղում, էջ 206-207:
33. Մանուկյան Հ., «Զազլիկ», նույն տեղում, էջ 194:
34. Սարգսյան Ն., «Գետավան», նույն տեղում, էջ 160:

ՀԱՊԱԿՈՒՄՆԵՐ

ԽՍՀՄ-Խորհրդային Սոցալիստական Հանապետությունների Միություն
ԼՂԻՄ-Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն
ՆԳՆ-Ներքին գործերի նախարարություն
ՄՀՆԶ- Միլիցիայի հատուկ նշանակության ջոկատ (ՕՍՕՆ)
ՊԱԿ-Պետական անվտանգության կոմիտե
ԿՄԻ-Կիրովականի մանկավարժական ինստիտուտ
ԼՂՀ-Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն
ԻՊՈւ-Ինքնապաշտպանության ուժեր
ՊՇ-Պաշտպանական շրջան
ՊԲ-Պաշտպանության բանակ
ՀՀ-Հայաստանի Հանրապետություն
«ՄՄ-21»-Մարտական մեքենա-21-«Գրադ»
ԽՍՀ-Խորհրդային սոցալիստական հանրապետություն

ԱՄՓՈՓԱԳԻՐ

ԼՂԻՄ գոյության վերջին տարիներին հայ ազգաբնակչության զինված
ինքնապաշտպանության կազմակերպման մասին
Հոփիկ Ավանեսով

Հոդվածում փորձ է կատարվել հակիրճ ներկայացնելու Արցախի համար կարևոր մի գործընթաց՝ համեմատաբար կարճ ժամանակաշրջանում տասնյակ կամավորական ջոկատների կազմավորումը, որոնք իրականացնում էին հայրենի սահմանների պաշտպանությունը: Հետագայում ջոկատների հիմքի վրա կազմավորվեցին պաշտպանական շրջանները, որոնք էլ հիմք հանդիսացան կանոնավոր բանակի ստեղծման համար: Այդ գործընթացը զուգորդվում էր պատերազմական գործողությունների հետ:

РЕЗЮМЕ

О самообороне армянского населения в последние годы существования Нагорно-Карабахской Автономной Области
Овик Аванесов

Ключевые слова: военная операция, Арцах, национально-освободительная борьба, военное строительство, Степанакертский педагогический институт, добровольческий отряд, Карвачар (Кельбаджар), Омарский перевал, самооборона, безопасность, НКАО

В статье кратко описывается важный процесс для Арцаха - формирование десятка добровольческих формирований, осуществляющих защиту границ в течение относительно короткого периода. На основе оборонных единиц были сформированы оборонные регионы, ставшие основой для создания регулярной армии. Этот процесс происходит параллельно с военными операциями.

SUMMARY

The self-defense of the Armenian population during the last years of the Nagorno-Karabakh Autonomous Region existence

Hovik Avanesov

Keywords: *military operation, Artsakh, national-liberation struggle, military construction, Stepanakert Pedagogical Institute, volunteer unit, Karvachar (Kelbajar), Omar Pass, self-defense, security, NKAO.*

The article briefly introduces an important process for Artsakh - the formation of a dozen of volunteer units in a relatively short period, that carry out the protection of borders. On the basis of defense units defense regions were formed, which became the basis for the creation of a regular army. This process was going on in parallel with military operations.